

Drikkeskikker og politisk kultur i Telemark på 1800-tallet

Drinking Practices and Political Culture in Telemark in the 19th Century

Ellen Schrumpf

Professor, Institutt for kultur, religion og samfunnsfag, Universitetet i Sørøst-Norge.

Ellen.schrumpf@usn.no

ABSTRACT

In Norway in the 19th and 20th century the consumption of liquor formed the basis for a peculiar political culture manifested in restrictive alcohol legislation in combination with a strong temperance movement. A restrictive alcohol culture in a country where the alcohol consumption was low in comparison with other countries in Europe at that time is in this article perceived as a paradox. The article investigates how drinking habits were practiced among the elites and common people in rural and urban areas in the county of Telemark and concludes that drinking habits in Telemark in the 19th century confirm the impression of Telemark as divided. In the rural and western part of the county popular drinking habits and practices were maintained. People seemed to express a mentality in which maintenance of traditions, habits and practices was valued. A premise for social and cultural acceptance was to sustain the norms and values that old practices represented.

In the urban areas in Telemark the bourgeoisie influenced social manners and drinking practices. According to their economic and cultural power, the bourgeois way of life served as an example in local communities. Continental manners, which also meant heavy drinking, were practiced but this way of drinking was perceived as more “sophisticated”.

Keywords

alcohol culture, drinking habits, temperance movement, Telemark County

I desember 1821 skriver Ole Blom, som var gårdbruker i Kviteseid og stortingsmann fra Bratsberg amt i årene 1821–1824, i sin dagbok at han 3. desember var på en så alvorlig rangel at han først den 9. samme måned var kommet til krefter igjen, «dog havde jeg endnu en mindelse av sviren». Videre skriver han at den påfølgende jul turet han hver dag fra og med julaften til og med 7. januar, idet de snart levde «lystig», snart «herligen», snart «svirede hele dagen». Blom opplyser at han var dårlig i flere dager, «dog ikke værre end at han kunde tage fat igjen».¹

Bilde 1. Øboller fra Telemark. Øverst: «I dag Skienker verten for Penger vil ei vide af nogen chridet men i morgen i løstige drenge skal i Dricke for inte og frit. ANNO 1751». Nederst: «Tak far før got øl jeg skjøna at mor har brujga di sjøl: MPL 1869». Ukjente kunstnere. Foto (begge): Anne-Lise Reinsfelt/Norsk folkemuseum/Digitalt museum (CC BY-SA).

Hva kan Bloms dagboknotater fortelle om drikkeskikker og politisk kultur i Telemark på 1800-tallet? En viktig bakgrunn for å belyse dette spørsmålet, er Stortingets vedtak av lov

1. O. Kristiansen 1934, s. 74.

om fri brennevinsbrenning i 1816. Utover på 1800-tallet økte så vel brennevinsbrenning som konsum i Norge. Konsumet nådde en topp på 1830-tallet, før deretter å synke fram til 2. verdenskrig. Sammenliknet med andre land i Europa og i Norden, har konsumet i Norge ligget lavt gjennom hele denne perioden.²

Likevel har alkohol- og brennevinskonsumet på 1800- og 1900-tallet lagt grunnlaget for en særegen politisk kultur i Norge, med en svært restriktiv alkohollovgivning. I den politiske eliten festet det seg en forestilling om at nordmannen ville drikke seg fra gård og grunn om ikke tilgangen til brennevin ble sterkt begrenset. I liberalismens hundreår ble det følgelig satt inn omfattende regulerende tiltak mot «brennevinsondet» med innskrenkninger i adgangen til å drive med produksjon, salg og skjenking av brennevin. Toppunktet i den restriktive norske alkoholpolitikken er brennevinsforbudet i perioden 1919–1927.

Den restriktive politiske avholdskulturen hadde også sammenheng med at det i Norge vokste fram en avholdshær som på det meste – i tiden før 1. verdenskrig – omfattet omtrent en tiendepart av landets innbyggere (1913: 249 776 medlemmer).³ Når det gjelder politisk kultur, er dette det norske paradoks; en sterk avholdsbevegelse og en restriktiv alkoholpolitikk i et land der alkoholkonsumet – også før avholdsbevegelsen ble etablert og fikk gjennomslagskraft – var relativt lavt.

Denne artikkelen skal belyse dette paradokset ved å se på hvordan det ble drukket blant høy og lav og i bygd og by i Telemark på 1800-tallet. Utgangspunktet er Eilert Sundts undersøkelse av edruelighetstilstanden i Norge fra slutten av 1850-årene, og hva denne undersøkelsen kunne fortelle om drikkeskikker og edruelighet i Telemark – med et lite sideblikk til Finnmark. Men først skal den historiske og samfunnsmessige bakgrunnen for Eilert Sundts undersøkelse presenteres.

BRENNEVINSLOVEN AV 1816

Brennevinsloven av 1816 er viktig i denne sammenhengen. Ifølge loven fikk alle skattytere på landet som eide, brukte eller var i besittelse av matrikulert jord, rett til å brenne brennevin. I byene hadde enhver borger rett til å produsere brennevin, men det ble satt visse krav til kjelenes størrelse. Kjelenene skulle ikke være mindre enn 200 pottar.⁴ En pott tilsvarte i underkant av en liter.

Brennevinsloven av 1816 var først og fremst en næringslov som gav støtte til bondens krav om næringsfrihet og retten til å foredle sine produkter selv.⁵ Det var også en patriotisk lov som støttet jordbruket og den norske bonden. Jordbruket ble sett på som «modernæringen» i det selvstendige Norge, og brennevinet ble den gang oppfattet som en jordbruksvare. Man håpet at fri brenning ville føre til en ønsket framgang for jordbruket. Myndighetene mente at poteten skulle brukes til brenning, og at kornet skulle forbeholdes brødet. Det var nemlig et mål at Norge skulle gjøre seg mest mulig uavhengig av dansk

2. E. Schrumpf 2003, s. 44–45.

3. Ot.prp. nr. 43 1916, bilag 5, s. 7–9.

4. P. Fuglum 1972, s. 9.

5. Under eneveldet hadde myndighetene forsøkt å regulere folks brennevinsforbruk. Det dreide seg da om å begrense luksusforbruket som var i strid med pietismen.

kornimport. Loven var også en tilpasning til svensk lovgivning. Norge var nå i union med Sverige, og svenske bønder hadde lenge hatt lov til å brenne brennevin.

Loven av 1816 ble mottatt med glede, og Johan Storm Munch – biskop i Kristiansand stift – beskriver hvordan den ble ønsket velkommen: «Vi mindes alle med hvilken almindelig jubel loven av 1816 om den frie brænding blev modtaget over det hele land, saavel i by som i bygd». ⁶ Men utover på 1800-tallet økte så vel brennevinsbrenning som konsum i Norge. Økningen varte fram til cirka 1840 da så vel produksjon som forbruk av brennevin avtok, ifølge Per Fuglum. ⁷ Beregninger viser at folk over 15 år drakk i gjennomsnitt 3,5 liter ren alkohol i året 1815, og i 1833 kan folk ha drukket så mye som 12 liter. Disse tallene er imidlertid usikre, og andre beregninger viser et årlig konsum på 7 liter i 1833. Etter 1845 ble beregningene sikrere, og de viser at det registrerte konsumet sank til 5,5 liter i 1851, og det fortsatte å synke fram til 2. verdenskrig. Deretter økte konsumet igjen, og i 2008 lå det registrerte forbruket på 6,5 liter ren alkohol i gjennomsnitt for personer over 15 år. ⁸

Selv om tallene fra tiden før 1851 er usikre, er det ingen tvil om at brennevinskonsum så vel som skader økte i første del av 1800-tallet. I en visitasberetning til kirkedepartementet for 1828, skriver biskop Munch: «Øvre Telemarken er det distrikt i stiftet hvis indvaanerne lægger for dagen den største raahed, aandelig sløvhed, hang til drukkenskap og løsagtighed». ⁹ Følgelig ble det satt inn tiltak mot brennevinsproduksjonen i form av lovreguleringer. Adgangen til å produsere og til å selge og skjenke brennevin ble innskrenket ved en rekke lover i 1827, 1845 og 1848. Krav til kjelenes størrelse ble satt så høyt at hjemmebrenning i praksis ble ulovlig. Men det var rike muligheter for å omgå lovgivningen, og det antas at smugbrenningen nådde et høydepunkt under avviklingen av hjemmebrenningen. Det ble derfor iverksatt kontrolltiltak for å overvåke brenningen. ¹⁰ Parallelt med innskrenkningene gikk brennevinskonsumet ned, og samtidig gikk kaffekonsumet opp. Mellom 1830 og 1845 steg konsumet av kaffe fra 0,7 kilo per år til litt over 2 kilo per år. Kaffe var edruelighetens drikk. ¹¹

Myndighetene tok altså fatt i det som etter hvert ble definert som et sosialt problem ved hjelp av restriksjoner. Restriksjonene er uttrykk for en politisk kultur der allmuen ble sett på som ute av stand til å styre sitt brennevinskonsum, og der den politiske eliten så det som sitt ansvar å oppdra og kontrollere allmuen. Innskrenkninger i næringsfriheten var i strid med 1800-tallets liberalistiske næringspolitikk, men kampen mot ukontrollert drikk ble politisk overordnet det liberalistiske prinsipp. I 1842 var brennevinslovgivningen oppe til debatt i Stortinget, og det fattet et vedtak om at innen ti år skulle all brennevinsbrenning i Norge opphøre. Vedtaket var oppsiktsvekkende, ikke bare i norsk, men også i internasjonal sammenheng, og det ble heller ikke sanksjonert. Men det er uttrykk for endring i politisk kultur. Ifølge liberalisten Anton Martin Schweigaard ble ikke drukkenskap lenger betraktet som en privat last, men som «et nationalonde og en moralsk pest». ¹² Det var altså brennevinet, allmuens drikk, som ble definert som et problem, og ikke vin, konjakk og punsj som overklassen drakk.

6. Sitert etter E. Schrumpf 2003, s. 44.

7. P. Fuglum 1972, s. 14.

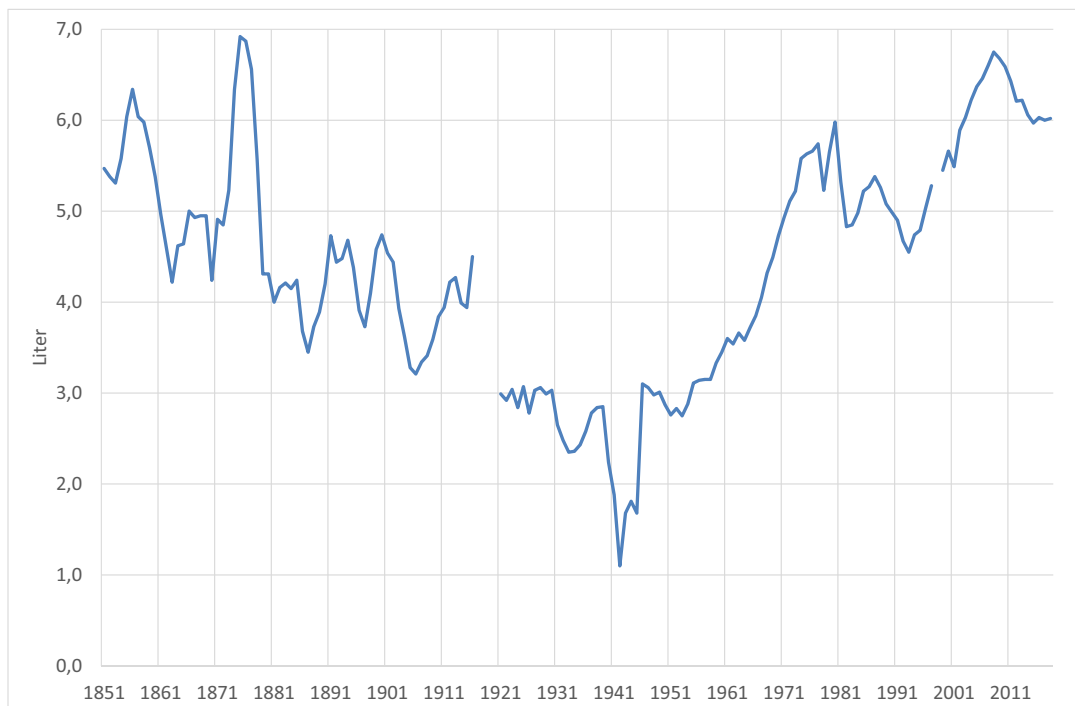
8. E. Schrumpf 2003, s. 44–45.

9. O. Kristiansen 1934, s. 72.

10. P. Fuglum 1972, s. 184, 185.

11. E. Schrumpf 2003, s. 48.

12. Se E. Schrumpf 2003, s. 49.

Bilde 2. Omsetning av alkoholholdige drikkevarer. Alkoholliter per innbygger over 15 år.
Tallgrunnlag: Statistisk sentralbyrå

Det sivile samfunn organiserte seg også mot «drikkeondet». Det startet med *Den Norske Forening mod Brændevinsdrik* i 1845. Foreningen arbeidet for måtehold, men ble senere nedlagt. Viktigere var den første totalavholdsforeningen som ble stiftet i Stavanger i 1850, og som i 1875 ble etablert som en nasjonal forening, *Det norske totalavholdsselskap*. Foreningens mål var å skape et alkoholfritt Norge, og mange var de som stilte seg bak denne fanen. Ved midten av 1890-årene hadde avholdsselskapet 140 000 medlemmer, og i 1913 hadde altså avholdsbevegelsen – avholdsforeninger, losjer og kristelige foreninger – til sammen et medlemstall på nærmere 250 000.¹³ Avholdssaken fikk også tilslutning i arbeiderbevegelsen, og i 1902 ble avholdslosjen *Norges Riksløsje av Verdandi* stiftet. I 1904 gikk Verdandi inn i Arbeiderpartiet. Det radikale alkoholpolitiske omslaget i arbeiderbevegelsen kom imidlertid da landsmøtene i Arbeiderpartiet i 1911 og 1912 sluttet seg til alkoholforbudet.¹⁴

Avholdsbevegelsen ble stor og mektig, og satte et viktig avtrykk i den politiske kultur i Norge og i Telemark. I Telemark gjorde bevegelsen seg særlig gjeldende i nedre deler av fylket. Den første norske avholdslosjen (IOGT) ble stiftet i Porsgrunn i 1877. Porsgrunn var en skipsfartsby, og stifteren av «Første norske» var sjømannen, Carl Reynolds, som på sine reiser hadde stiftet bekjentskap med Godtemplar-ordenen i Hull i England.¹⁵ Avholdsbevegelsen var en viktig grunn til at Telemarks byer ble tørrlagt på slutten av 1800-tallet. I byene hadde samlagene – i tråd med Samlagsloven av 1871 – monopol på all brennevinsomsetning lokalt, og på utskjenking av øl, vin, mjød og sider. At en politisk avholdskultur

13. E. Schrumpf 2003, s. 133.

14. P. Fuglum 1999, s. 129, 139.

15. E. Schrumpf 2006, s. 361.

hadde fått gjennomslag i byene, viser det faktum at i løpet av noen år på 1890-tallet ble samlagene i Telemark stemt ned ved folkeavstemninger, bortsett fra i Langesund. Samlagsmotstanderne sto altså sterkt i Telemark. I Skien stemte 60 prosent av byens innbyggere nei til samlaget i 1895, og i Kragerø gjorde 74 prosent av befolkningen det samme i 1898.¹⁶ Også ved folkeavstemningen i Norge i 1919 støttet telemarkingene opp om avholdssaken. I Telemark gikk 76 prosent av innbyggerne inn for brennevinsforbudet, mens ja-prosenten i Norge som helhet lå på 61. I flere bygder, som Drangedal, Seljord, Nissedal, Fyresdal og Vinje, stemte mer enn 90 prosent av befolkningen ja til forbudet. I 1919 sluttet imidlertid byene i Telemark i mindre grad opp om forbudet enn bygdene.¹⁷

Bilde 3. Fanen til Oslo bryggearbeideres avholdsforening. På baksiden står «Gjennom kamp til seier». Kilde: *Alkoholpolitikken i endring?* (NOU 1995:24).

16. E. Schrupf 2006, s. 369.

17. O. Rovde 2013, s. 40–41.

DRIKESKIKKER I YTRE OG INDRE BYGDER I TELEMARKE

I kampen mot «drikkeondet» trengtes kunnskap om hvem som drakk og om hvordan folk drakk, og mellom 1857 og 1859 foretok Eilert Sundt – Norges første samfunnsforsker – sin store undersøkelse *Om Ædruelighetstilstanden i Norge*. Sundt sendte ut brev til alle allmueskolelærere i Norge og ba om opplysninger om «drikkeondets» utbredelse blant bygdas gifte menn i henholdsvis eiendomsklassen og arbeiderklassen. At «drikkeondet» ble oppfattet som et mannlig fenomen, kan være uttrykk for et syn som i økende grad bredte seg i øvre sosiale lag på 1800-tallet, nemlig at det var upassende, ja, nærmest unaturlig for kvinner å drikke.¹⁸ Allmueskolens lærere fikk i oppdrag å plassere alle menn i bygda i kategorier av «edruelige», «ikke sikre» og «forfalne». Sundt definerte ikke kategoriene, så det var opp til lærerne å vurdere i hvilke kategorier bygdas menn hørte hjemme. Sundt ville også kartlegge drikkeskikkene i ulike deler av landet, og innhentet derfor opplysninger om folks oppfatninger av drikk og rus og om disse eventuelt var i ferd med å endre seg. Via landets proster, prester og lærere ble 209 utfyllende beretninger innhentet. Hva kunne Sundts undersøkelse fortelle om drikkeskikker i Telemark?

Generelt fant Sundt at «stedets beliggenhet» – altså geografi – gav store utslag når det gjaldt edruelighetstilstanden. Området mellom Skien og Flekkefjord var blant de stedene som skilte seg ut. Her fant Sundt et «yderst mærkelig eksempel», nemlig forskjeller i drikkeskikker når det gjaldt ytre og indre bygdelag. De ytre bygdelag omfattet Bamble og Nedre Thelemarken prostier. De indre bygdelag omfattet Øvre Thelemarkens Østenfjeldske og Vestenfjeldske prostier.

«Både i eiendoms- og arbeiderklassen sees tilstanden at være slettere i de indre end i de ydre bygder», bemerket Sundt. Og tilstanden var ikke bare slettere; han fant at «forskjellen er bemerkverdig stor». I de indre bygder av Telemark var det så få «edruelige» og så mange «usikre» at det ikke fantes noe tilsvarende i hele landet. Bare i Finnmark fant han tilstander som kunne sammenliknes med indre bygder i Telemark. Fra Finnmark ble det fortalt at man i selskaper i de bedre klasser ofte «drak puns så lystigt, at man i bogstavelig forstand var nægtet sine lemmers brug», allmuen drakk også i urimelige mengder, og «forældre gav endog sine spæde børn denne gift». Men avholdsagitasjonen nådde også denne landsdelen, og innskrenkningene i adgangen til å selge brennevin gjorde at det ifølge Sundt viste seg noen forbedringer i «de bedre klassers selskabs-skikke, og denne forbedring trængte igjen til den høierestående del af almuen og siden nedad».¹⁹ Likevel skåret Finnmark høyt på Sundts statistikk over drikkfeldige og lavt på edruelige. Forklaringen finner Sundt i befolkningens sammensetning. I regionen var det mange finner (samer og kvener), og disse var mer drikkfeldige sammenliknet med nordmenn. Sundt mener at det må være «noget i finnernes og vel især i lappernes hele folke-art, som gjør dem så tilbøielige til stærk drik». Sundt kunne altså med lettelse konstatere at det ikke var «vore blodsforvante landmænd» som var skyld i at bildet av edruelighetstilstanden var så usedvanlig mørkt i Finnmark. Likevel fryktet han at tilstanden blant nordmennene også var mindre god, og at naboskapet til finnene ville føre til at norske «synke ned til at leve på finne-vis».²⁰

18. Se H. Enefalk, 2013, s. 296–317.

19. E. Sundt 1976, s. 190.

20. E. Sundt 1976, s. 190–200.

Sundt gir her uttrykk for en rasebiologisk tenkning. Denne tenkningen hadde sammenheng med fornorskningspolitikken på 1800-tallet, en politikk som gav grobunn for en nedvurdering av samer og kvener. Rasebiologi og sosialdarwinisme ga legitimitet til en hierarkisk plassering av nordmenn over samer og kvener.

Ifølge Sundt kunne altså forholdene når det gjaldt edruelighet og drukkenskap i de indre bygder i Telemark og Finnmark sammenliknes. Det var like slette tilstander begge steder. I Telemark var det bare litt over 40 prosent som var edruelige i eiendomsklassen i de indre bygdene, mens i ytre bygder var noe over 60 prosent av eiendomsklassen edruelige. Blant arbeiderklassen i de indre bygdene var bare 32 prosent edruelige, mens i ytre bygder var det så mange som 58 prosent. Det «merkverdige» her var altså hvordan edruelighetstilstanden i de indre bygdene avvek fra de ytre bygdene med en lavere andel edruelige og flere usikre. Når det gjaldt ytre bygder i Telemark, fant Sundt at tallene her tilsvarte omtrent landsgjennomsnittet.

Sundt undret seg over disse forskjellene, og særlig over den «påfaldende slette tilstand» i de indre bygder. Han spurte seg om forskjellene kunne forklares med befolkningens sosiale sammensetning, nærmere bestemt den tallmessige fordelingen mellom eiendomsklassen og arbeiderklassen. Han hadde nemlig ellers kommet fram til at edruelighetstilstanden var dårligere der hvor det fantes en liten eiendomsklasse og en tallrik arbeiderklasse. Men i indre Telemark var arbeiderklassen fåtallig. Sundt trodde heller ikke at forskjellene kunne forklares med at alle skolelærerne (som hadde fylt ut skjemaene) hadde vært strengere i Telemark, slik at færre her ble regnet som edruelige. Tallene stemte nemlig overens med Sundts egne erfaringer. Hans personlige kjennskap til de indre bygder hadde lært ham at folket i fjellbygdene var mer henfalte til drikk enn i de ytre bygder.²¹

Et spørsmål er imidlertid om Sundts beskrivelser av edruelighetsforholdene i Telemark – og i Finnmark – stemte med de faktiske forhold, eller om de er resultater som inngår i et sosialt reformprosjekt og en politisk kultur som stemplet folkelige drikkeskikker og tradisjoner som ukultur. Denne mulighet tilsier at vi må lese Sundts beskrivelser med varsomhet. Sundt hadde et bestemt mål med undersøkelsen. Han var en sosial reformator og en utviklingsoptimist, og han mente at ved å kartlegge og beskrive drikkeskikkene, ved å få kunnskap om «drikkeondet», så ville det også løse seg. Kunnskapen ville få folk til å legge om. Sundts undersøkelse var følgelig del av et større sosial-moralsk dannelsesprosjekt, og man kan tenke seg at resultatene ble påvirket av dette utgangspunktet.

På den andre siden bekreftes Sundts beskrivelser av Telemark av andre kilder. Disse ble riktignok nedtegnet noen tiår tidligere, men de omhandler drikkeskikker, og de hadde det samme sosiale og politiske utsiktspunkt. I biskopenes visitasberetninger fra Telemark er drikkeskikker og drukkenskap et tilbakevendende tema, og det kan se ut som Øvre Telemarken var en landsdel som vakte stor forargelse hos kirkens menn. Biskop Munch skriver i 1827 om brennevinsbruken i fjellbygdene i Kristiansand stift at «[a]lle husets folk skal delagtiggjøres i denne liflige nektar, og selv børn i deres spedte alder indvies til dens nydelse».²² Videre beskriver han tilstandene i de enkelte prestegjeld. Om Nissedal heter det i 1825 at det er en drukkenskap ved sammenkomster, og «[e]nden paa gildet bliver gjerne

21. E. Sundt 1976, s. 52–54.

22. Sitert etter O. Kristiansen 1934, s. 72.

uenighet, slagsmaal, avbiden av neser og fingre og alskens uterlighed». Og fra Moland (Fyresdal) fortelles det at ved visitasen samme år ble det «enstemmigen klaget over den overhaandtagende drukkenskabslast, der formenes at være større her end i andre sogn i prostiet». Videre heter det herfra:

Ikke alene de ældre og gamle, men ogsaa børn fra den tidligste ungdom vænnes til brændevin og sees ofte beruset, kvindekjønnet iberegnet, saa at de ligger henslængt paa marken i bevidstløs tilstand, – og de tilstedeværende almuesmænd ytrede, at de ikke uden bekymring ser fremtiden imøde naar de tænker paa den lastefulde opvoksende ungdom.²³

Nissedal får i 1826 av prosten en litt bedre attest, idet det heter herfra at «[b]rændevin misbruges ikke til umaadelighed i ungdommens sammenkomster til dans; unge piger er næsten aldrig hengivne til drik, men koner kan vel ligesom mændene beruse sig i selskaber».²⁴

Andre kilder forteller om hvordan det ble drukket i den politiske eliten. Fra Kristiania fortelles det at var en «overmåde livlig selskabelighed» i årene etter 1814 både blant stortingsrepresentanter og ministre. Stortingsrepresentant og krigsskolelærer Peter Fredrik Christian Møller skriver følgende i sin dagbok:

Om aftenen drak vi punsh og var mundtre. Greven [grev Wedel, min par.] væltede sig i gulvet, dog ikke saa meget slaget til gulvet av Bakkus som blot muntergjort av ham. Dog kunde jeg ikke unnlade ved synet av den væltende finansminister at tænke paa vore forfaldne finanser, der dog naturligtvis ikke er hans skyld.²⁵

Det er en påfallende forskjell i måten drikkeskikker omtales på i de to kildene. I visitasberetningene, men også i Sundts undersøkelse av edrueligheten, er tonen streng og kritisk med det formål å oppdra allmuen til et mer edrueleg og nøysomt levesett. Og blant kirkens menn ble «drikkeondet» oppfattet som et moralsk problem og som en synd. Men i stortingsrepresentantenes dagbøker var omtalen i tråd med en politisk kultur der elitens omgang med drikk og rus ble oppfattet som en kilde til forlystelse og glede. I alle sosiale lag ble drikk og rus sett på som en del av det sosiale livet på denne tiden, og rikelig med drikke ved fest og høytider ble oppfattet som uttrykk for gjestfrihet. Man satte sin ære i at det skulle være nok drikkevarer, og når det ble drukket, ble det forventet at man skulle drikke mye. Noe annet ville være uhøflig. Men allmuens drikkeskikker ble etter hvert definert som ukultur og et problem av den politiske eliten, og etter hvert av avholdsbevegelsen.

Om det ble drukket mye i øvre Telemark i første del av 1800-tallet, ble det også drukket i nedre deler av fylket, men trolig på andre måter, noe også Sundt påpekte. Ifølge Sundt var det generelt en høyere andel edruelege i ytre bygder, men også flere forfalne her. Han mente at i byer og bynære strøk var tilgangen til brennevin lettere. Dette ser ut til å være tilfellet også i Bratsberg amt. I Gjerpen, for eksempel, regnet man i 1841 med at det fantes ikke mindre enn 15 regulære skjenkesteder. De fleste lå på Osebakken utenfor Porsgrunn, og de øvrige på Bratsbergkleiva. Men ellers var de «brennevinstørste» så visst ikke henvist til

23. O. Kristiansen 1934, s. 73.

24. O. Kristiansen 1934, s. 98.

25. Sitert etter O. Kristiansen 1934, s. 107.

skjenkestuene. Brennevinhandlerne i Skien og Porsgrunn solgte både i hele ankere (nærmere 40 liter) og i mindre porsjoner. Dessuten hadde man det gamle Skiens apotek, og fra 1807 også et apotek på Osebakken i Porsgrunn. Her solgtes foruten legende salver og urter også konjakk, karveakevitt og en rekke andre sorter brennevin og vin. At man solgte brennevin på apotekene, vitner om datidens forestillinger om at brennevinet hadde medisinske virkninger og ble sett på som en livets drikk – «aqua vitae». Det ble betraktet som et universalmiddel mot all slags sykdom. På sykehuset i Skien (Faret) hadde pasientene på 1800-tallet lett adgang til brennevin, heter det.²⁶ Det var også vanlig å gi barselkvinner brennevin i forbindelse med fødselen.²⁷

Også i arbeidslivet ble brennevinet betraktet som en styrkende drikk. Det var derfor vanlig å skjenke arbeidsfolk. Det fortelles at på Fossum på 1800-tallet ble det i slåtten servert en dram brennevin eller to, og under ryddingsarbeidet for Løvenskiold på Løbergmyra fikk hver mann daglig ½ pott brennevin for «paa saadan Maade at drive og fremme Arbeidet med større Løst og Kjærlighed».²⁸

ØVRE SOSIALE LAG

Overklassen i byene drakk som nevnt på andre måter enn allmuen, og i Jacob Aalls (1773–1844) erindringer fra Porsgrunn beskrives hvordan selskapeligheten i disse kretsene artet seg. Aall forteller at i farens hus, «hvor Selskabelighedens Glæder og Gjæstfrihed i nogen høi Grad dyrkedes», hersket en munter frihet i selskapsomgangen, men det var ingen utskielser, og selskapeligheten ble alltid holdt innenfor sedelighetens grenser.²⁹ Han forteller videre at husholdningen visstnok var en av de mest kostbare i landet, og at han som gutt fikk i oppgave å holde oppsyn over vinkjelleren. Det innebar at han hver dag hentet den vinen som skulle serveres til middagen. I kjelleren var det en søt og god «Malvasier-Viin» som han stundom nippet et glass av, men «stedse dog med Maadehold, at Virkningen deraf ikke kunde spores».³⁰ Aall-gården i Porsgrunn var alltid åpen for gjester og selskapelighet, og det årlige forbruket av vin var ifølge en av sønnene 5–6 oksehoder. Et oksehode er 231 liter, så årsforbruket tilsvarte altså ca. 1200 liter, eller mer enn tre liter pr. dag.³¹

Et annet innblikk i overklassens selskapelighet og drikkeskikker, får vi i beskrivelsen av bryllupet til Jacob Aalls søster. Benedicta Aall giftet seg med Ulrich Cappelen i 1792, og ved ekteskapsinngåelsen ble to av de rikeste familiene i Porsgrunn – og i Norge – koplet sammen. De mest betydningsfulle menneskene i Skien, Porsgrunn, Brevik og Langesund var invitert, og det ble ikke spart på noe. «Sjeldenheder af alle Art Vare fra Udlandet» ble bestilt, og festen utartet i «bachanalske Udskeielser», forteller Jacob Aall:

Efterat Gjæsterne havde siddet en Stund godt til Bords begynte den lange Skaalerække, og Pokalerne, som endnu i de Dage opmundtrede Gjæsterne, gik saa flittigen omkring, at jeg blant Mandspersonerne var den eneste ædru i den hele Forsamling. [...] Gjæsterne stod op fra Bordet, før Maaltidet var endt, gik om hver-

26. S. Hvalvik 2003, s. 65.

27. E. Schrupf 2003, s. 21.

28. T. Christensen, 1978, s. 538–539.

29. J. Aall 1939, s. 8.

30. J. Aall 1939, s. 18.

31. H. Krog Steffens, 1908, s. 143.

andre fra og til deres Pladse vrøvlende i en Pokkers Tid. Jeg mærkede, at det var besværligt nok, at være den eneste ædru blandt saa mange Berusede. Brudgommen selv bar paa en Ruus den ganske Dag.³²

Bilde 4. Brennevinssamlag i Porsgrunn. Brennevinssamlaget hadde monopol på omsetning av brennevin fra opprettelsen i 1873 og fram til 1897 da samlaget ble nedlagt etter folkeavstemning. Kilde: *Byen ved Elva. Porsgrunns historie* (bd. 2)/Porsgrunns museene.

At overklassen ikke alltid festet i kontrollerte former, ser vi også av poeten og juristen Conrad Nicolai Schwachs (1793–1860) *Erindringer af mit Liv*. Her forteller han blant annet om Candidatus juris Jonas Wessel, medarbeider hos sorenskriveren av samme navn, som var hans fetter.³³ Cand. jur. Wessel hadde en sterk kjærlighet til «spiritueus Exaltation». Wessel og Schwach hadde begge deltatt på ball og middagsselskap i Kragerø i 1822 i anledning kongens fødselsdag. Utpå natten var Wessel ravende full – noe han til stadighet var – og han holdt følgende monolog over seg selv: «Nu er Du fuld igjen, Jonas, ja Du er pære-fuld; og det er ikke sjeldent i den senere Tid. Det er skidt med Dig, Jonas reent forbandet skidt ...».³⁴

32. J. Aall 1939, s. 61.

33. De var begge nære slektninger av dikteren Johan Herman Wessel. Sorenskriveren var hans nevø, medarbeideren var hans sønn. Se Schwach 2008, s. 45.

34. C. Schwach 1848/2008, s. 36.

TELEMARK – ET DELT FYLKE?

Dette innblikket i Telemarks drikkeskikker bekrefter bildet av Telemark på 1800-tallet som et delt fylke, ikke minst i sosial og kulturell henseende. I de ytre bygdene og i byene – i Skien, Porsgrunn, Kragerø, Brevik og Langesund samt Fossum og Gjerpen, men også på Ulefoss i Holla – utfoldet overklassens skikker og levemåter seg, mens i de indre bygdene levde folkelige drikkeskikker videre blant bønder og bygdenes underklasse. Nå var ikke bare Telemark delt mellom ytre og indre bygder når det gjaldt drikkeskikker. Som nevnt fant Sundt et gjennomgående mønster i hele landet: Edrueligheten var mest utbredt i de ytre bygdelag, og tilstanden var slettet i indre bygder.

Men hva kunne forklaringen være? For å svare på dette spørsmålet, mente Sundt at man måtte se skikkene i sammenheng med kulturen og hele «folkelivet»:

Denne regelmessige forskjell syntes igjen at svare til visse forhold og omstendigheter i folkelivet, som ellers ere bekjendte, og som med nogen rimelighed kunne formodes at have fremkaldt de påpegede ædrueligheds-tilstande.³⁵

Sundt peker altså på trekk ved folkelivet og hele kulturen i bygdene, noe som igjen reiser et viktig spørsmål i lokal- og regionshistorien: Hvorfor utvikler det seg bestemte skikker og levemåter som innbyrdes henger sammen og som utgjør en lokal kultur og som holdes ved like innenfor et geografisk avgrenset område?

Sundt kom til at de indre bygdene var avsondret fra resten av landet, og derfor gikk kulturutviklingen i disse strøkene langsomt, og allmuen holdt ved like gammeldagse drikkeskikker. I tradisjonelle drikkeskikker spilte ølet en viktig rolle, men på 1800-tallet ble ølet tilsatt eller ledsaget av brennevin, noe som igjen førte til en forverring i edruelighetstilstanden. I ytre bygdelag fant Sundt et mer urbant drikkemønster. Her var det generelt en større andel edruelige, men også flere som var forfalne. Sundt mente at nye og siviliserte drikkeskikker var introdusert i disse ytre bygdene, og han karakteriserte disse som framskrittsbygder. Stillstandsbygder var isolerte bygder som ikke hadde kvittet seg med tradisjonelle og rå drikkeskikker.³⁶ Framskrittsbygdene kan stå som representanter for den dominerende politiske kultur, elitens kultur.

Kulturpåvirkning og kontakt – eller mangel på kontakt – med omverdenen, var altså Sundts forklaring på forskjellene. Men når det gjelder påstanden om at indre bygder i Telemark var isolerte og avsondrete, kan vi vel si at nyere forskning har avdekket at også øvre deler av fylket har stått i utstrakt kontakt med omverdenen – gjennom handel og økonomisk samkvem, men også sosialt og kulturelt.³⁷ Kan forklaringen heller være at det fantes en annen kultur og mentalitet i de indre bygdene i Telemark? Var telemarkingene i disse bygdene mer tradisjonsbundne og kulturelt konservative, og lite mottakelige for en politisk kultur som ble oppfattet som en påvirkning utenfra, fra byene og ovenfra, fra den sosiale og politiske eliten?

Det er nærliggende her å konkludere med at telemarkingene i øvre deler av fylket var bærere av en tradisjonsinsisterende mentalitet. De satte sin ære i å holde skikker og tradi-

35. E. Sundt 1976, s. 66.

36. E. Schrumpf 2003, s. 36.

37. Se Ø. Rian 2014, s. 309.

sjoner ved like. Sosial aksept forutsatte at man ikke brøt med de normer og verdier som skikkene var bærere av. For slekten var det også en trygghet og sikkerhet for fremtiden at man fulgte hevdvunne regler i forbindelse med viktige begivenheter og overganger i livet som fødsel, bryllup og død. Drikkeskikkene var integrert i større kulturelle mønstre og livsformer, og var betinget av dem. Men når lokale tradisjoner levde videre i en situasjon der brennevinproduksjonen og tilgangen til brennevinet økte, utviklet brennevinsdrikkingen seg til det som i det moderne samfunnet og av dette samfunnets politiske og kulturelle elite ble definert som et sosialt – og etter hvert – medisinsk problem.

I nedre deler av fylket drakk folk på andre måter. Det er i denne delen av fylket vi finner selskapelighet og drikkeskikker knyttet til overklassens livsform. Borgerskap og aristokrati dannet forbilder lokalt i kraft av denne sosiale gruppens økonomiske og kulturelle makt og innflytelse innenfor de paternalistiske samfunnene som bruk, verk og byenes patrisiergårder var. Eierne selv var etterkommere etter utlendinger som kom til Telemark på begynnelsen av 1700-tallet, tok borgerskap her og slo seg stort opp innenfor trelast, sagbruk, jernverk og skipsfart. Disse slektene – og særlig disse slektenes menn – preget kultur og næringsliv lokalt, og de praktiserte drikkeskikker som var i overensstemmelse med kontinentale vaner. Importerte varer som rød og hvit vin, konjakk, punsj, sherry, madeira og portvin ble skjenket i glassene i øvre sosiale lag. Det ble drukket mye også her, men i andre og mer «dannete» former. Det var ikke denne måten å drikke på som først og fremst ble oppfattet som et problem eller et «onde».

DRIKK OG RUS – MELLOM KULTUR OG UKULTUR

Vi kan konkludere med at både i overklassen og i arbeiderklassen ble det i Telemark drukket mindre ved slutten av 1800-tallet enn ved begynnelsen, men drikkemåten var langt på vei den samme, nemlig at når man først drakk, ble det drukket mye. Drikken og rusen skiftet imidlertid kultur og mening i løpet av århundret. Mens bonden, arbeideren og proprietæren på begynnelsen av århundret oppfattet brennevinet som en styrkende drikk, som livets vann, var det på slutten av århundret etablert en politisk kultur der alkoholen ble definert som syndig av avholdshæren, som skadelig av legen og den medisinske vitenskapen og som skammelig av politikeren. Men på tvers av denne politiske kulturen levde det som ble definert som ukultur videre, nemlig de norske drikkeskikker med leilighetsvis og mye drikk – i Telemark som i landet ellers.

LITTERATUR

- Christensen, Terje 1978: *Gjerpens bygds historie*. Bygdehistorie, bind II fra omkring 1700 til 1964. Skien: Skien kommune.
- Enefalk, Hanna 2013: «Alcohol and Respectability. A case study of central Sweden circa 1800–1850». I *Scandinavian Journal of History*, vol. 38, nr. 3-2013.
- Fuglum, Per 1972: *Kampen om alkoholen i Norge 1816–1904*. Oslo – Bergen – Trondheim: Universitetsforlaget.
- Fuglum, Per 1999: *Et onde avskaffer man! Arbeiderbevegelsen og alkoholen fra Marcus Thrane til forbudstiden*. Trondheim: Historisk institutt, NTNU.

- Hvalvik, Sigrun 2003: «Elever modtages til oplærelse i sygepleien. Om sykepleierutdanningens framvekst i Telemark». I *Telemark historie* 2003.
- Jernværkseier Jacob Aalls optegnelser 1780–1800*, 1939. Skien.
- Kristiansen, Oskar 1934: *Edruelighedsforhold i Norge 1814–1848*. Oslo.
- Krog Steffens, Haagen 1908: *Slægten Aall*. Kristiania.
- Ot.prp. nr. 43, bilag 5, 1916. Oslo.
- Rian, Øystein 2014: «Gammelt og nytt i strid og samvirke». I Øystein Rian (red.): *Telemarks historie før 1814*. Bind I. Bergen: Fagbokforlaget.
- Rovde, Olav 2013: «Telemark som fråhaldsregion». I *Telemarks historie* 2013.
- Schrumpf, Ellen 2003: *Berus Eder! Norske drikkekulturer i de siste 200 år*. Oslo: Pax forlag.
- Schrumpf, Ellen 2006: *Byen ved elva*. Porsgrunn: Porsgrunn kommune.
- Schwach, Conrad, N. 1848/2008: *Erindringer af mit liv 1790–1839*. Oslo: Ka forlag.
- Sundt, Eilert 1859/1976: *Om Ædruelighedstilstanden i Norge*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag.